

Аджімуратова З.Н.

ФОНЕТИЧНА СТРУКТУРА І ЗВУКОЗОБРАЖЕНА ФУНКЦІЯ КОРЕНЯ В КРИМСЬКОТАТАРСЬКІЙ МОВІ

*Исследование выполнено при финансовой поддержке
Государственного фонда фундаментальных
исследований Украины (ДФФД).*

Дана тема в тому або іншому ступені розглядалася всіма дослідниками, що займалися вивченням наслідувальних слів в тюркських і інших мовах.

У кримськотатарській мові фонетичні і морфологічні особливості наслідувальної лексики не описані.

Метою нашого дослідження є визначення особливостей образотворчої функції анлаута, инлаута і ауслаута кореневих морфем кримськотатарської мови, фонем, що виявляються залежно від дистрибуції, і їх фонемотипної виразності. Для цього необхідно було провести порівняльний аналіз трьох вказаних позицій в гомогенних і звукообразно близькому корінні одного і декількох тюркських мов.

У сучасній кримськотатарській мові звукообразнені коріння з семантичною співвіднесеною з тим або іншим звуком об'єктивної дійсності уживається в таких структурних фонетичних типах: ГС, СГ і СГС (СГСС, СГСГС).

Односкладове звукообразнені коріння типа ГС в кримськотатарській мові представлене в незначній кількості, зазвичай вони уживаються у складі дієслівних основ: *ыр-ылдамакъ* 'гарчати', *ав-улдамакъ* 'гавкати', *инъ-ильдемек* 'стогнати', *уф-юръмек* 'дути, надувати', *ынъ-ылдамакъ* 'вити, ревити', *ик-елемек* 'гикати', *ув-улдамакъ* 'вити' і ін.

Всі звуки, вироблювані в природних умовах, відрізняються шумовим характером, диссонантністю. Гіпотетичний звукообразнений корінь типа СГ в більшості прикладів кримськотатарської мови при зіставленні з цілим поряд однотипних утворень набуває надзвичайно широкого спектру значень, що не дозволяє виявити певну семантичну співвіднесену з конкретним звуком або типом звучань. Виходячи з цього, очевидно, можна стверджувати, що велика частина гіпотетичного коріння типа СГ, що структурно виділяється, в звукообразнених словах відноситься до типу СГС. Структурний же тип СГ в кореневій морфемі наслідувальних слів в кримськотатарській мові зустрічається рідко і представлений, наприклад, в таких вигуківих словах, як *му-* подр. муканню (корови, бика, теляти), *мэ(бэ)* подр. беканню (овець, кіз).

Найбільш поширеним структурним типом звукообразнених коріння в кримськотатарській мові, як і в інших тюркських мовах, є модель СГС.

Для анлаута кримськотатарського звукообразнених кореня найбільш типові: плоскощелевой *и*, переднесмичний *т*, увулярний *къ*, *гъ*, аффриката *ч*, глухий *п*. змички Такі звуки як *нь*, *ц*, *р* в анлауті не зустрічаються. Для инлаута найбільш характерні: вузький, неогублений заднього ряду *ы*, широкий, неогублений заднього ряду *а* і вузький огублений переднього ряду *у*. У ауслаутній позиції своєю частотністю різко виділяються вибрант *р*, глухою змичка *п* і увулярний *къ*. У цій позиції не зустрічаються такі приголосні, як *же*, *ц*, *ш*.

Приведені дані дозволяють розглядати не тільки кількісну сторону дистрибутивних особливостей у фонетичній структурі звукообразнених коріння, але і якісну характерність звуків, що вживаються в одній або різних позиціях. Якщо, наприклад, узяти комбінаторні варіанти анлаутних *п* і *б*, що розрізняються по силі лабіальної змички, тобто по напруженості артикуляції, то можна відмітити, що в кримськотатарській мові частотність глухого *п* вища, ніж дзвінкого *б*.

У звукообразнених коренях ряду тюркських мов анлаутні *п* і *б* мають наступні відповідності; ктат. *пыш-ылдамакъ* 'шипіти, шепотіти'; кирг. *быш* 'сопіння, шмигання носом', *бышқыр-* 'фиркати, чхати'; тув. *бышқыр-* 'чхати (про козу і вівцю)'; каз. *пысқыр-* 'фиркати (про тварин)'; туркм. *пыш-пыш* подр. шипінню черепахи, пихтінню паровоза і т. д.; як. *пыс* подр. звуку струменя повітря, що пробилось через вузький отвір; шипінню; узб. *тихилла-* 'пихкати, задихатися, відбувати'; хак. *пысхыр-* 'фиркати (про тварини)'. Можливо, чергування анлаутних *п* і *б* в семантичному плані на міжмовному рівні індиферентно. Оскільки вони відносяться до «найбільш стародавніх шарів лексики» [5, с. 92], можна припускати, що у минулому глухість/дзвінкість згідного анлауту наслідувальних слів могла бути релевантною ознакою [5, с. 92]. З часом диференціююче значення глухості/дзвінкості в тюркських мовах стало втрачатися не тільки на міжмовному рівні, але і в системі однієї мови [12, с. 270].

Аналогічні факти єдності і диференційованої звукообразненої функції анлаута кореневих морфем типу СГС зустрічаються і у випадку з фрикативними *з*, *ш* і аффрикатою *ч*: ктат. *чыр*; каз. *шыр*; кирг. *чыр* подр. щebetанню птахів; ктат. *шыр*; каз. *шыр*, *сар*, *куля*; туркм. *жар*, *куля*; як. *сар*, *чар*; узб., тув., кирг. *куля* подр. дзорчанню, вирує, шуму потоку води; ктат. *чакъ*; каз. *саУ шак* подр. різкому, уривистому, клацаючому або тріскучому звуку; кирг. *шак* подр. різкому уривистому звуку; узб. *чак-* 'бити, дробити; чиркати', ктат. *чыкъ* подр. тріску, клацанню; ктат. *біс*; тув. *шак-* 'чиркати (сірником), висікати кресалом вогонь' і т.д. Ці відповідності спостерігаються і в звукообразнених нейтральних словах не тільки сучасних мов, але і в древнетюркском, наприклад в текстах рунічних пам'яток Кюль-тегина, Могилян-хана, Тоньюкука, Кулічура, Моюн-чура і в тексті Онгинського пам'ятника [1, с. 167].

З погляду фоносемантики, глухі фрикативні *з* і *ш* відносяться до одного психоакустичному

фонемотипу, внаслідок чого виконують одну і ту ж звукоізобразительную функцію і взаємозамінні [5, с. 68–69]. Глуха аффриката *ч*, характерна для анлаута в кримськотатарському, киргизькому, узбецькому, туркменському і інших тюркських мовах, в казахському зустрічається лише діалектно і тому глухий фрикативний фонемотип, що відображає вказані звуки, включає два елементи. Типізація звукозображеної функції даних елементів можлива як на загальнотюркському рівні, так і в окремо взятій мові. При цьому в кожній з тюркських мов схожі в акустико-артикуляторному відношенні приголосні анлаута можуть передавати ті або інші семантичні відтінки.

Спільність звукозображеної функції анлаутних приголосних в рамках фонемотипа в тюркських мовах спостерігається і у змичок *д* і *т*: у значенні наслідування деренчанню, торохтінню і т. д.: ктат., каз., кирг., як *тыр*, *дірок*, тув. *дир*, хак. *тыр* і т.д. Як і у випадку з анлаутними *б* і *п*, в цьому наслідувальному корінні в масштабі однієї мови деяка диференціація значень відбувається на основі глухості/дзвінкості початкових змичок.

На відміну від анлаута звукозображених коренів типу СГС інлаут в семантичному відношенні більш систематизований. Диференціація значень у разі чергування інлаутних голосних відбувається за ознакою вертикальної варіації. Ср: ктат. *чынъ* подр. дзвону високої тональності (напр., дзвоника) – *чанъ* подр. дзвону великого дзвону, *такъ* подр. різкому стукоту – *тукъ* подр. більш приглушеному стукоту.

Інлаут звукозображеного кореня кримськотатарської мови представлений всіма голосними. Причому найбільша частотність спостерігається у голосних *а*, *ы*, *у*, що різко відрізняються один від одного в плані вертикальної варіації. Подібна контрастність голосних в кримськотатарській мові, так само як і в інших тюркських мовах, використовується для семантичної диференціації цілого ряду наслідувального коріння, тобто виконує певну звукозображену функцію; ср. такъ *подр.* різкому стукоту, уривистому звуку, *тукъ подр.* більш приглушеному стукоту, звуку, *тыкъ подр.* ще тихішому стукоту, звуку і т.д.

Чергування звуків, пов'язане з диференціацією значення слів, розповсюджується на багато односкладових слів, по відношенню до яких сингармонічний критерій застосовуватися не може. Ті розглядаються як явище внутрішньої флексії в тюркських мовах чергування звуків пов'язані не тільки із зміною голосних, але і приголосних, оскільки є немало випадків, коли альтернація останніх відображає семантичний розвиток гомогенного коріння.

При вивченні фонетичних процесів і визначенні причин їх виникнення, очевидно, недостатньо обмежуватися аналізом чисто фонетичних чинників, необхідно розглядати ці процеси з урахуванням лексико-семантичних змін.

У дослідженнях по тюркських мовах на підставі зафіксованих в пам'ятниках і сучасних фактів аглютинація розглядається як єдиний і універсальний спосіб словотворення і виразу граматичних значень.

Повертаючись до питання про фонетичну структуру звукозображеного коріння кримськотатарської мови, відмітимо, що приведені на початку розділи статистичні дані певною мірою відображають і фонетичні особливості ауслота звукозображених коріння. Найбільшу частотність мають тремтячий сонорний *р*, за яким слідує частота вулярного *къ* і глухого вибухового *п*. Висока частотність цих приголосних в ауслоті наслідувального кореня не випадкова. Вона пояснюється тим, що в результаті тривалого історичного розвитку фонетичної системи кримськотатарської мови саме на них часто доводиться основна звукозображена функція, що відображає ті або інші ознаки денотатів. Причому акустичні і артикуляторні особливості цих приголосних, в якійсь мірі відповідні параметрам природних звуків і інших об'єктів номінації, мотивували їх звукоізобразительную функцію, регламентовану для типологічного ряду звучань і інших ознак денотата. У зв'язку з цим абсолютно закономірним і природним є те, що в кримськотатарській мові і, як видно з типологічного аналізу, в інших споріднених і неспоріднених мовах більшість ауслотних приголосних наслідувального коріння мають свою звукоізобразительную специфікацію: вибрант *р* частіше зустрічається в корінні із значенням тремтячої дії і звучання, що деренчить, гримлячого, такого, що гуркотить; глухою вибуховою *п* – в корінні із значенням короткого, уривистого, різкого, в різному ступені приглушеного удару, переривчастого звучання; вулярний *къ* по своїй виразності близький з глухим вибуховим *п*, але разом з тим він частіше уживається при позначенні гучнішого, сильнішого звучання, удару. Ср.: ктат. гудюрь-демек 'гриміти, гуркотіти, гудіти'; тап-ырдамакъ 'топати'; такъ-ырдамакъ 'стукати'.

Отже, розглянувши фонетичну структуру односкладових звукозображених форм і їх звукозображену функцію, можна укласти, що в кримськотатарській мові зустрічаються такі типи коріння: ГС, СГ, СГС (СГСС, СГСГС), з яких найбільш поширеним є тип СГС. Наприклад, односкладове звукозображене коріння типу ГС в кримськотатарській мові представлене в незначній кількості, зазвичай вони уживаються у складі дієслівних основ: *ыр-ылдамакъ* 'гарчати', *ав-улдамакъ* 'гавкати', *инъ-ильдемек* 'стогнати', *уф-юръмек* 'дути, надувати', *ынъ-ылдамакъ* 'вити, ревити', *ик-елемек* 'гикати', *ув-улдамакъ* 'вити' і ін. Структурний же тип СГ в кореневій морфемі наслідувальних слів в кримськотатарській мові зустрічається рідко і представлений в таких вигуківих словах, як *му-* подр. муканню (корови, бика, теляти), *мэ(бэ)* подр. беканню (овець, кіз). До структурного типу СГС відносяться такі слова: *тыс* 'шипіти, шепотіти', *чыр* 'цвірчати', *шыр* 'дзюрчати, плескатися', *такъ* подр. стукоту. Анлаут даного коріння в порівнянні з інлаутом і ауслотом менш виразний, при цьому у всіх трьох позиціях звукоізобразительная функція залежить від акустико-артикуляторних характеристик голосних або приголосних фонем. Диференціація значень у разі чергування інлаутних голосних відбувається за ознакою вертикальної варіації.

Джерела та література

1. Аманжолов А. С. К вопросу о соответствии с/ш в древнетюркском диалекте // Исследования по уйгурскому языку. – Алма-Ата. – С. 167.
2. Баскаков Н. А. Морфологическая структура слова и части речи в тюркских языках // Советское востоковедение. –1957. –№ 1. –С. 72, 74.
3. Баскаков Н. А. Уйгурский вокализм // Исследования по сравнительной грамматике тюркских языков. – М., 1955. – Ч. 1. – С. 119.
4. Бертагаев Т. А. Чередование фонем и сингармонизм в агглютинативных языках // Понятие агглютинации и агглютинативного типа языков: (Тезисы докладов). – Л., 1961. – С. 18.
5. Виноградов В.В. АН СССР – Грамматика русского языка. – М. 1960. – Т.1. – с.672.
6. Воронин С. В. Основы фоносемантики: Автореф. Дис. д-ра филол. наук. – Л., 1981. – С. 40.
7. Газов-Гинзберг А. М. Был ли язык изобразителен в своих истоках? – М., 1965.
8. Гулямов А. Г. Словообразование путем внутренних изменений слова в узбекском языке // Научная сессия Академии наук УзССР, 9–14 июня 1947г. –Ташкент, 1947. – С. 382–392.
9. Дмитриев Н. К. Фонетические закономерности начала и конца тюркского слова // Исследования по сравнительной грамматике тюркских языков. – Ч. 1: Фонетика. – М., 1955. – С. 270.
10. Журавлев А. П. Фонетическое значение. – Л., 1974. – С. 32.
11. Ибраев С. Р. Фонетические особенности подражательных слов казахского языка: Автореф. дис. ... канд. филол. наук. – Алма-Ата, 1971.
12. Йзидинова С. Р. Фонетические и морфологические особенности крымскотатарского языка в ареальном освещении: Автореф. дис. ... канд. филолог, наук. – М., 1982.
13. Мусаев К.М. Лексикология тюркских языков. – М.: Наука, 1984. – 328 с.

Ващенко І.А.**ФРАЗЕОЛОГІЧНІ ОДИНИЦІ В СТРУКТУРІ ДІАЛЕКТНИХ СЛОВНИКІВ ПІВДЕННО-СХІДНИХ ГОВОРІВ УКРАЇНИ**

У сучасному українському мовознавстві ведуться активні дослідження, спрямовані на розв'язання багатьох проблем діалектології. Комплексне вивчення всіх мовних рівнів говорів України залишається актуальним в наш час. Фразеологічний склад діалектної мови в цьому плані займає особливе місце. Це об'єкт для досліджень, який характеризується багатовимірністю та складною структурною організацією, етимологічною неоднорідністю та особливостями функціонування. Незважаючи на це, українська діалектна фразеологія ще й досі залишається майже поза увагою українських діалектологів. Виступ Б.О. Ларіна на Х республіканській діалектологічній нараді (ще у 1959 р.) „Про народну фразеологію” з закликом збирати й досліджувати українську народну, зокрема діалектну, фразеологію так і не знайшов ще належного відгуку серед дослідників, хоч, правда, в окремих працях з діалектної лексики і в деяких діалектних словниках відводиться певне місце і діалектній фразеології. У загальних працях про лексику українських діалектів майже не згадується про діалектну фразеологію, за винятком хіба що окремих натяків [1, с. 15].

У галузі української діалектної лексикографії поки що немає синтетичного діалектного словника, не говорячи вже про словник діалектної фразеології. Проте публікація у ХХ ст. низкою авторів регіональних діалектних матеріалів окремих населених пунктів, районів або й ширших ареалів України, як, наприклад, А.А.Москаленком „Словника діалектизмів українських говірок Одеської області” (1958), О.С.Мельничуком „Словника специфічної лексики села Писарівки (Кодимського району Одеської області)” (1952), В.С.Ващенко „Словника потавських говорів” (вип. 1., 1960), П.С.Лисенком „Словника поліських говорів” (1974), М.Й.Онишкевичем „Словаря бойковского диалекта” (1966), С.І.Дорошенком „Матеріалів до словника діалектної лексики Сумщини” (1962) та ін. [4, с.109–110] надає неабиякий поштовх для розгорнення досліджень багатьох галузей мовознавства.

Дослідження потребує неоціненно багатий фактичний матеріал, який міститься саме в діалектних словниках, що представляють різні ареали української діалектної мови. Цей матеріал дбайливо накопичувався науковцями протягом десятиліть і цікавить нас як об'єкт дослідження саме в такому вигляді, в якому він зафіксований у словниках. Усебічне спостереження над фразеологічною лексикою говірок України дасть підстави для багатьох теоретичних висновків і узагальнень, що певною мірою поповнить відомості з сучасної діалектної фразеології.

Українська діалектна мова являє собою складну систему діалектних одиниць, кожна з яких функціонує на певній обмеженій території й характеризується певними специфічними ознаками, якими вона в тій чи іншій мірі вирізняється зпосеред інших. Однак, уся різноманітність діалектних одиниць української діалектної мови, починаючи від найдрібніших говірок і включаючи більші говори, зводиться зрештою до трьох основних діалектних угруповань. У сучасній українській діалектології звичайно розрізняють три наріччя чи діалектні групи: поліську (північно-українську), південно-західну і південно-східну. Найбільшою діалектною однорідністю характеризуються південно-східні діалекти, які охоплюють найбільшу територію поширення української мови, і на території яких проживає більша частина українського народу. Саме вони лягли в основу української літературної мови. Проте, південно-східні діалекти, хоч і найближчі до літературної мови своєю фонетичною системою, граматичною будовою й лексичним складом, на